

دفاع با تمرکز بر ایرادات رابطه پایه (منشأ) در روابط یده‌های بلافصل سند تجاری

مهدی امینی*

مشخصات رأی

شماره پرونده: ۹۰۰۹۹۸۲۱۶۳۱۰۰۳۷۶

مشخصات دادنامه: دادنامه شماره ۹۱۰۹۹۷۲۱۶۳۱۰۰۵۵۹

خواسته: مطالبه وجه دو فقره چک جمعاً به مبلغ ۱/۳۰۰/۰۰۰/۰۰۰ ریال

خواهان: شرکت (ه) با وکالت آقای ح.ص.

خوانده: شرکت (د) و آقای الف.م. با وکالت آقای ع.د.

مرجع رسیدگی: شعبه ۲۰۶ دادگاه عمومی (حقوقی) مجتمع قضایی شهید مفتاح تهران

۱. وقایع پرونده

صدور سند تجاری - به عنوان وسیله پرداخت - اصولاً، فرع بر یک رابطه حقوقی است که بدان رابطه «منشأ» یا «پایه» گفته می‌شود. برخلاف تعهدات مدنی - که در آنها بطلان تعهد اصلی و پایه سبب بطلان تعهدات فرعی و بعدی است - مقتضای وصف تجریدی اسناد تجاری و اصل عدم توجه به ایرادات، این است که وضعیت رابطه حقوقی منشأ که علت صدور یا ظهرونی سند تجاری است تأثیری در تعهد براتی نداشته باشد. اصل غیرقابل استناد بودن ایرادات و ادعاهای در مقابل دارنده با حسن نیت، یکی از اصول پذیرفته شده در حقوق اسناد تجاری است.^۱

* دانش آموخته دکتری حقوق خصوصی دانشگاه تربیت مدرس.

amini.5050@yahoo.com

۱. ماده ۱۷ قانون متحداً شکل ژنو در خصوص اصل مذکور مقرر می‌دارد: «صاحبان امضای مورد تعقیب نمی‌توانند علیه

دارنده برات به روابط شخصی خود با برات‌کش یا دارندگان قبلی برات استناد کنند مگر آنکه دارند با سوءنیت به

در حقوق ایران، اصل مذکور در هیچ یک از متون قانونی به صراحت منعکس نشده است. با این حال برخی حقوقدانان، برای امکان استناد به آن در حقوق ایران به موادی از قانون تجارت (مواد ۲۳۰، ۲۳۱ و ۲۴۹) و اصول کلی حقوق استناد کرده‌اند.^۱ در رویه قضایی^۲ نیز حداقل، آثار چنین اصلی، عموماً پذیرفته شده است هرچند به جهت عدم وجود تصریح قانونی معمولاً در اسباب موجهه حکم، بدان تصریح نمی‌شود. یکی از استثناهای اصل مذکور، ایرادات مربوط به رابطه پایه (منشأ) بین دارنده سند و مسئولی است که سند را به او منتقل کرده است.^۳ این نوشتار، ابعاد مختلف استثنای مذکور را به صورت گذرا و با تأکید بر یکی از آراء محاکم مورد تحلیل و بررسی قرار خواهد داد.

← زیان مدیون سند را تحصیل کرده باشد». برای اطلاع بیشتر نک: حسن نوری، «اصل عدم قابلیت استناد به ایرادات در اسناد تجاری»، *مجله تخصصی الهیات و حقوق*، ش ۱۳، (۱۳۸۳)، ص ۱۶۳.

۱. ربیعا اسکینی، *حقوق تجارت (برات، سفته، قبض انبار، اسناد در وجه حامل و چک)*، (تهران: انتشارات سمت، ۱۳۸۱)، صص ۹۷ - ۹۸؛ در مقابل این نظر گفته شده است که: «کوشش برای استخراج اصل از لابه‌لای متون قانونی بی حاصل است. در نتیجه درجه ورود این اصل به حقوق ایران دکتین است». کورش کاویانی، *حقوق اسناد تجاری*، (تهران: نشر میزان، ۱۳۸۹)، ص ۱۵۱.

۲. برای نمونه نک: رأی اصراری هیأت عمومی دیوان عالی کشور به شماره ۱۳۶۹/۱۵/۲۰-۲۰ که مقرر داشته: «... طبق مواد ۲۴۹، ۳۱۳، ۳۱۴ قانون تجارت صادرکننده چک در قبال انتقال‌گیرنده مسئول است و کیفیت رابطه ظهرونی با صادرکننده چک نیز تأثیری در حق دارنده چک ندارد». دادنامه شماره ۱۳۷۲/۱۱/۲۴-۲۵/۷۸۸ شعبه ۲۵ دیوان عالی کشور نیز مقرر داشته است: «...دارنده چک که به طریق صحیح به وی واگذار گردیده قانوناً حق مطالبه وجه آن را از صادرکننده دارا می‌باشد و چگونگی رابطه دارنده اولی با صادرکننده چک مؤثر در رابطه انتقال‌گیرنده با صادرکننده نمی‌باشد...» همچنین در رأی شماره ۵۶/۲۱ مورخ ۷۱/۲/۱۲ شعبه ۲۱ دیوان عالی کشور آمده است:

«ایراد و اعتراض خوانده دعوی نسبت به اظهار نظر دادگاه ملخصاً این است که: «چک‌های مستند خواهان در وجه آقای «د» بوده و وجوه چک‌ها را به کیفیتی به وی پرداخته و بالنتیجه در دست وی امانی بوده و مقرر بوده مسترد گردد»، لیکن قطع نظر از صحت و سقم مدافعات وی با توجه به مقررات خاص مربوط به این سند تجاری با عنایت به ماده ۲ قانون صدور چک و نیز ماده ۳۱۳ قانون تجارت در این خصوص، نظر به اینکه این گونه مدافعات در رابطه وی با دارنده چک و خواهان پرونده تأثیری ندارند...»

۳. همان.

خلاصه پرونده و رأی

در پرونده مورد بررسی، وکیل خواهان، دادخواستی به خواسته مطالبه وجه دو فقره چک جمعاً به مبلغ ۱/۳۰۰/۰۰۰/۰۰۰ ریال به انضمام خسارت تأخیر تأدیه از تاریخ صدور چک‌ها لغایت وصول آن و کلیه خسارات قانونی اعم از هزینه دادرسی و حق الوکاله را تقدیم دادگاه نموده است. در جلسه رسیدگی، وکیل شرکت خواننده دفاع کرده است که صدور چک‌ها در راستای یک قرارداد مربوط به فروش و نصب ورق HPL بوده است. با طرح این ادعا، قرار ارجاع امر به کارشناس صادر شده است تا کارشناس با بررسی روابط قراردادی طرفین و اسناد و مدارک هریک، درخصوص مطالبات اظهار نظر نماید. کارشناس در اظهار نظر خود، نهایتاً رقم ۸۷۸/۲۰۵/۴۸۱ ریال را به عنوان طلب خواهان اعلام کرده است. دادگاه نیز با استناد به نظر کارشناس، ادعای خواهان را تا میزان مبلغ اعلامی کارشناس، محمول بر صحت تشخیص داده و حکم به پرداخت آن کرده است و نسبت به مازاد (تا مبلغ ۱/۳۰۰/۰۰۰/۰۰۰ ریال خواسته) به لحاظ فقد دلیل، حکم به بطلان دعوای خواهان را صادر نموده است.

۲. نقد و بررسی

الف) مفهوم استثناء

زمانی که گفته می‌شود ایرادات مربوط به رابطه پایه در روابط ایده‌های مستقیم (اعم از رابطه صادرکننده و دارنده یا رابطه ظهرنویس و دارنده) استثنایی بر اصل عدم توجه به ایرادات محسوب می‌شود، منظور این است که وضعیت و آثار حقوقی رابطه منشأ می‌تواند بر مسئولیت مسئول سند تجاری تأثیرگذار باشد؛ درحالی‌که در رابطه با ثالث با حسن نیت، منشأ اثر نیست. ایراداتی که ممکن است درخصوص رابطه پایه مطرح شود ممکن است بر مبانی مختلفی استوار باشد. ایراد ممکن است بر مبنای عدم وجود یا زوال رابطه پایه مطرح شود. بنابراین، مواردی (چون بطلان، فسخ، انفساخ و سایر موارد انحلال و زوال منشأ تعهد) می‌تواند پایه مستند دفاع قرار گیرد یا استناد شود که سند مذکور اصلاً بابت پرداخت دین تسلیم نشده و هدف از صدور یا انتقال آن، امانت، تضمین و

مانند آن باشد. ادعای پرداخت دین منعکس در سند، احتساب یا تهاتر آن با طلب مسئول سند از دارنده، ابراء، تبدیل تعهد و مانند آن نیز می‌تواند در رابطه طرفین، مستقیماً و بلافصل به عنوان ایراد مطرح شود. همچنین، ایراد ممکن است مبتنی بر شرایط و قیود قانونی و قراردادی رابطه منشأ باشد؛ مثلاً، مسئول سند به حق حبس عقود معوض استناد نماید یا به این امر که در قرارداد با دارنده سند، پرداخت وجه سند معلق بر انجام تعهدی از سوی طرف مقابل بوده است. این در حالی است که هیچ‌یک از ایرادات مذکور در مقابل ثالث با حسن نیت قابل استناد نیست.

دفاع بر مبنای ایرادات مذکور ممکن است کل مبلغ سند را هدف قرار دهد یا تنها بخشی از آن را شامل شود؛ بدین معنا که مسئول سند، بخشی از مبلغ آن را بپذیرد و در مقابل، مابقی آن به استناد یکی از ایرادات شخصی بین خود و دارنده، مدعی عدم مسئولیت شود؛ مانند موردی که چک برای پرداخت ثمن یک عقد بیع صادر شده است و صادرکننده مدعی است، بخشی از معامله باطل بوده، لذا درخصوص بخشی از مبلغ چک مسئولیتی ندارد.

ب) مبنای استثناء

مبنای وجود چنین استثنایی را باید در مبنای اصل عدم توجه به ایرادات جستجو کرد. اگر حمایت از ثالث با حسن نیت و ناآگاه (به ایرادات سند) که با اعتماد به ظاهر سند آن را دریافت کرده مبنای اصل مذکور باشد، لزوم چنین حمایتی درمورد شخصی که سند را مستقیماً از مسئول دریافت کرده، وجود ندارد؛ چراکه وی با توجه به دریافت مستقیم سند و اینکه خود، طرف رابطه حقوقی منشأ بوده، نسبت به ایرادات وارد بر رابطه خود با صادرکننده آگاه است.^۱ به نظر می‌رسد حتی بر فرض عدم آگاهی هم اعمال چنین حمایتی ضرورتی ندارد و نیز استدلال شده: «اگر تعهد پایه طرفین بلافصل سند تجاری به علتی از میان رفته باشد یا دارای قیود خاصی باشد، اصرار بر اجرای مفاد سند میان آنان سودی ندارد و درواقع مستلزم دوباره‌کاری و

۱. همان، ص ۱۵۲.

صرف وقت و هزینه مضاعف است و متعهد سند می‌تواند آنچه را به ناحق پرداخته، از باب دارا شدن بلاجهت، از دریافت‌کننده مطالبه کند.^۱ البته، در مقابل، دیدگاه‌هایی که بیشتر بر وصف تجریدی اسناد تجاری تأکید می‌کنند، ایرادات را حتی در رابطه یدهای بلافصل نیز قابل استناد نمی‌دانند. استدلال این دیدگاه‌ها بدین صورت است که اگرچه صادرکننده یا ظهرنویس می‌تواند با طرح یک دعوای مستقل آنچه را ناروا پرداخته است از دارنده سند مسترد نماید، اما محکوم شدن او در دعوای سند تجاری، دربردارنده امنیت بیشتری برای دارنده سند است چراکه او می‌داند در صورت طرح دعوا بر مبنای سند تجاری، در مقابل ایرادات مصون است هرچند ممکن است بر مبنای همین ایرادات در دعوایی دیگر محکوم به استرداد وجه سند شود.^۲

ج) قلمرو استناد به استثناء

صرف اینکه خواهان و خواننده دعوا، یدهای بلافصل و مستقیم سند تجاری باشند، تأثیری بر مسئولیت مسئول سند ندارد. صدور یا انتقال سند تجاری، ظهور در مدیونیت مسئول سند به میزان وجه مندرج در آن بستگی دارد. مدیونیت، ناشی از امضای شخص مسئول در سند تجاری است. مرحوم دکتر کاتوزیان نیز در این خصوص اذعان کرده‌اند: «درمورد برات و سفته و چک رویه قضایی مستقر است که پرداخت‌کننده به استناد اصل برائت نمی‌تواند آنچه را داده است از دارنده سند پس بگیرد».^۳ روی دیگر این سخن این است که مسئول سند در مقابل دعوای مطالبه دارنده سند، نمی‌تواند به اصل برائت استناد کند؛ چراکه اصل برائت به عنوان یکی از اصول عملیه، زمانی می‌تواند مورد استناد قرار بگیرد که در اصل وجود دین یا تعهد تردید وجود داشته باشد؛ درحالی‌که وجود سند تجاری در ید دارنده، دلالت بر مدیونیت مسئولین آن دارد. به عبارت دیگر، مورد،

۱. لعیا جنیدی و صادق شریعتی‌نسب، «وصف تجریدی در حقوق ایران با تأکید بر رویه قضایی»، فصلنامه

حقوق، دوره ۴۳، ش ۱، (۱۳۹۲): ص ۳.

۲. در حقوق فرانسه، ریبر و روبلو معتقد به این نظر هستند، ریبر و روبلو، دوره حقوق تجارت، ج ۲، ص ۲۳۲.

ش ۲۰۴۵، به نقل از: کورش کاویانی، پیشین، ص ۱۵۲.

۳. ناصر کاتوزیان، قواعد عمومی قراردادها، (تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۷)، ج ۴، ص ۷۴.

مجرای اصل برائت نیست. بنابراین، هر ایرادی که نسبت به تعهد منشأ مطرح شود، ادعایی است که باید به‌وسیله مسئول سند اثبات شود تا او را از مسئولیت پرداخت تمام یا بخشی از وجه سند معاف سازد. علاوه بر این، باید با دلیل اثبات شود که سند تجاری صادره، مربوط به همان رابطه حقوقی است که ایراد نسبت به آن طرح و ثابت شده است. بنابراین، مثلاً اگر صادرکننده سند، مدعی بطلان بیعی باشد که بابت پرداخت ثمن آن چک صادر شده است، باید نخست اثبات کند که چک مستند دعوا بابت بیع موصوف داده شده و در مرحله بعد، بطلان بیع را نیز ثابت نماید. در پرونده مورد بررسی، وکیل خواننده، به روابط قراردادی موکل خود با خواهان استناد کرده و ظاهراً مدعی شده، میزان دین موکل وی به خواهان کمتر از میزان چک است. دادگاه با استناد به اینکه در روابط مستقیم، امکان استناد به ایرادات وجود دارد و مورد، از استثنای اصل عدم توجه به ایرادات است، با توجه به دفاع وکیل خواننده بر مبنای روابط قراردادی طرفین و با استناد به ماده ۱۹۹ ق.آ.د.م. قرار ارجاع امر به کارشناس برای بررسی روابط قراردادی طرفین دعوا و تعیین میزان واقعی دین خواننده به خواهان را صادر نموده است. و این امری است که قابل انتقاد به نظر می‌رسد به‌ویژه زمانی که ظاهراً ارجاع به کارشناس رأساً از سوی دادگاه صورت گرفته و به درخواست خواننده نبوده است. اگرچه برابر ماده ۲۵۷ قانون آیین دادرسی مدنی، دادگاه این اختیار را دارد که رأساً موضوعی را به کارشناس ارجاع دهد، اما چنانکه اشاره شد، در روابط یدهای بلافصل نیز، وجود سند در ید دارنده، طلب او را اثبات می‌کند و خواننده باید وجود یک ایراد در رابطه منشأ را، که باعث زوال تعهد براتی او شود، اثبات نماید. به عبارت دیگر، با وجود سند تجاری در ید دارنده، لزومی به تحقیق بیشتر بر مبنای ماده ۱۹۹ قانون آیین دادرسی مدنی (که در دادنامه مورد بحث بدان استناد شده است) وجود ندارد و این خواننده دعواست که باید برای عدم استحقاق طرف مقابل خود اقامه دلیل نماید. ممکن است گفته شود که رأی دادگاه از لحاظ ماهوی، صحیح و بلاشکال است؛ چراکه در هر حال حکم به میزان بدهی واقعی خواننده به خواهان صادر شده است، اما باید توجه داشت که مسیر رسیدن به نتیجه صحیح نیز باید صحیح باشد. نحوه رسیدگی و صدور رأی در این پرونده به شکلی بوده که گویی سند تجاری وجود نداشته است. کارشناس با مراجعه به روابط قراردادی طرفین و اسناد و مدارک موجود، میزان دین خواننده را تعیین کرده و دادگاه بدان حکم داده

است. در بخش پایانی رأی آمده: «مازاد خواسته خواهان به لحاظ فقد دلیل محکمه به استناد ماده ۱۹۷ قانون آ.د.م. محکوم به بطلان است». سؤال قابل طرح این است که: آیا وجود سند تجاری در ید خواهان دلیل طلب او نیست؟ آیا علاوه بر چک، دلیل دیگری هم برای اثبات دین خوانده لازم بوده است؟ بر مبنای ظاهر، بقای سند تجاری در ید خواهان دلیل بر اشتغال ذمه صادرکننده است و اشتغال ذمه یقینی، براءت ذمه یقینی نیاز دارد. بنابراین، به نظر می‌رسد نحوه عمل می‌بایست بدین صورت می‌بود که با ادعای خوانده مبنی بر اینکه میزان دین او کمتر از مبلغ سند است، دادگاه باید در یک موضع منفعل، اثبات این امر را از خوانده (صادرکننده سند) بخواهد، خوانده نیز نخست باید اثبات کند که چک موصوف مربوط به یک رابطه حقوقی خاص است؛ چراکه تنها در این حالت می‌تواند اثبات نماید که نسبت به بخشی از مبلغ سند مسئولیتی ندارد و الاً به‌طور کلی و خارج از یک رابطه حقوقی خاص، اثبات مدیون نبودن امکان‌پذیر نیست. اثبات چنین امری (اینکه صدور سند مربوط به کدام رابطه حقوقی بوده) به روش‌های مختلف امکان‌پذیر است که شیوه رایج آن، اشاره به مشخصات چک یا به‌طور کلی سند تجاری مورد بحث در قرارداد موصوف است.^۱ در مرحله بعد خوانده باید اثبات کند که به چه دلیل بابت بخشی از مبلغ سند مسئولیتی ندارد؟ در پرونده مورد بحث ظاهراً بر این امر تأکید شده که میزان واقعی دین خوانده کمتر از مبلغ سند است، در این حالت خوانده باید مستنداً ثابت نماید که دلیل این امر چه بوده است؟ به هر حال او باید خلاف این اماره را (که به میزان مبلغ مندرج در سند به دارنده بدهکار است) ثابت نماید و موضع دادگاه در بررسی و احراز تمام این مسائل باید کاملاً انفعالی باشد چراکه مسئول سند، مدعی محسوب می‌شود و خود باید ادعایش را اثبات نماید.

بنا بر مطالب مطروحه، در روابط یدهای بلافصل اسناد تجاری، وجود سند در ید دارنده، دلالت بر مسئولیت مسئول سند به میزان مبلغ مندرج در سند دارد و برای معافیت از پرداخت تمام یا بخشی از مبلغ سند بر مبنای ایرادات رابطه پایه، شخص

۱. به‌طور مثال، در یک قرارداد بیع ذکر می‌شود که یک فقره چک مشخص، بابت بخشی از ثمن یا تمام آن تسلیم شد. در این صورت ثابت می‌شود که چک مذکور مربوط به همان رابطه حقوقی بوده است.

مسئول (خواننده دعوا) باید به عنوان مدعی، ایراد مذکور را به عنوان سبب معافیت خود، با دلیل اثبات نماید. بنابراین، نحوه رسیدگی دادگاه در پرونده مورد بحث، به جهت خروج از موضع انفعالی و تحقیق درخصوص میزان طلب خواهان - با وجود سند تجاری معتبر - صحیح به نظر نمی‌رسد.